

UOT 598.2:630

E.H.Sultanov, F.Ə.Ağabalayev
Bakı Mühəndislik Universiteti
AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu
faridbina@inbox.ru

ALTIĞAC MİLLİ PARKININ QIŞ ORNİTOKOMPLEKSİ VƏ İNDİKATOR NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *Altiğac Milli Parkı, qış ornitokompleksi, indikator növlər, dominant və subdominant növlər, Azərbaycan Qırmızı Kitabı*

Qışlama zamanı apardığımız tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Milli Parkın ərazisində müşahidə olunan quşları 2 qrupa bölmək olar: hava şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar vertikal miqrasiya edənlər: bu qrupa 5 növ aiddir və oturaq növlər – 16 növ bu qrupa aiddir.

Müşahidə olunan növlərdən 3-ü Azərbaycan Qırmızı kitabına daxil edilmişdir. Aparılan müşahidələr zamanı rast gəlinən 21 növdən 15 növü Sərçəkimilər dəstəsinə aiddir; bu da onunla bağlıdır ki, tədqiqat ərazimizin əsas hissəsi meşə zonasıdır və burada sərçəkimi növlərin payı yüksək olur.

Tədqiqatlar nəticəsində Milli Parkın ərazisində qışlama dövrü üçün 6 dominant və 6 subdominant növlər ayırd edilmişdir. Ərazinin ekoloji qiymətləndirilməsində bu mövsüm üçün qeyd olunan növlər ekoloji indikator kimi istifadə olunmasını təmin edir.

Э.Х.Султанов, Ф.А.Агабалаев

ЗИМНИЙ ОРНИТОКОМПЛЕКС И ИНДИКАТОРНЫЕ ВИДЫ АЛТЫАГАДЖСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПАРКА

Ключевые слова: *Алтыагаджский национальный парк, зимний орнитокомплекс, индикаторные виды, доминантные и субдоминантные виды, Красная Книга Азербайджана*

В результате проведенных полевых исследований на территории Алтыагаджского национального парка зарегистрированные виды птиц можно разделить на 2 группы: оседлые – 16 и кочующие – виды, которые в результате изменения погодных условий меняют свои местообитания – 5 вида.

21 видов, встреченных в ходе наблюдений, 15 принадлежат к воробьинообразным, потому что большая часть нашего района исследований – это лесная зона с высокой долей данных видов.

Из зарегистрированных видов 3 вида (хищные птицы) включены в Красную Книгу Азербайджана.

Из 21 видов к доминантным относится 6, а субдоминантным 6 видов, которых можно использовать в экологической оценке данной территории в период зимовки.

E.H.Sultanov, F.A.Aghabalayev

THE WINTER ORNITHOCOMPLEX AND DISTRIBUTION OF SPECIES OF ALTIĞAC NATIONAL PARK

Keywords: *Altiğac National Park, winter ornithocomplex, indicator species, dominant and subdominant species, Red Book of Azerbaijan*

As a result of field trials in Altiğac National Park registered bird species can be divided into 2 groups: sedentary - 16 and wandering - species that are due to changes in weather conditions, changing their habitats - 5 species.

21 species met during observations, 15 belong to passerines, because most of our research area is a forest zone with a high proportion of these species.

From 3 recorded species included in the Red Book of Azerbaijan.

Of the 19 species belongs to the dominant 6 and subdominant 6 species, which can be used in the environmental assessment of this area during the winter.

GİRİŞ

Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsinin və ona yaxın ərazilərin ornitofaunası ilk dəfə olaraq K.M.Qəmbərov (1954) tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin əvvəlki illərdə də müxtəlif alimlər tərəfindən həmin ərazilərdə ornitofauna haqqında qeydlər var, lakin bütün məlumatlar fraqmentar xarakter daşıyır [1; 2; 3; 4].

K.M.Qəmbərovun tərəfindən çap olunmuş əsərlərdən sonra həmin ətraf ərazi üçün ornitofauna A.İ.Xanməmmədov və Q.T.Mustafayev tərəfindən öyrənilmişdir [5].

Sonrakı dövrlərdə öyrənilən ərazidə yalnız 80-ci illərin sonunda E.H.Sultanov tərəfindən Altiğac kəndi ətrafında yayılan sərçəkəmilərin akustik davranışı öyrənilmişdir [6]. Qeyd olunan dövrdən sonra hal-hazırədək Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsində ornitoloji tədqiqatlar aparılmayıb, Altiğac Milli Parkı ərazisi üçün isə ümumiyyətlə məlumatlar mövcud deyil.

Bütün bunları nəzərə alaraq bizim tərəfimizdən Altiğac Milli Parkı ərazisində mütəmadi olaraq ornitoloji tədqiqatlar aparılır və ornitofaunanın yayılmış növləri öyrənilir.

MATERIAL VƏ METODİKA

Məqalənin əsası müəlliflər tərəfindən 2013-2014-ci illərin noyabr-fevral aylarında (hər ay ən azı 1 gün) aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş məlumatlara əsaslanır. Cəmi 30 km (piyada) və 300 km (avto) qət etməklə stasionar və piyada marşrutlar vasitəsi ilə öyrənilib [7]. Qışlama dövründə quşların təyinatı əsasən vizual metodla təyin olunub. Növləri təyin etmək üçün xüsusi optik cihaz – binokl (RSPB 10x40) və rəngli təyinedicidən istifadə

olunub [8]. Quşların Azərbaycan dilində adlandırılması “Azərbaycan faunası”na [9] və bioekoloji xüsusiyyətləri Q.P.Demytyevə əsasən verilmişdir.

ALINAN NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Altiyağac Milli Parkı 1990-cı ildə yaradılmış Altiyağac qoruğunun və ona həmsərhəd əraziləri birləşdirməklə 2004-cü ildə Xızı və Siyəzən rayonlarının inzibati ərazilərində yaradılmışdır. Altiyağac Milli Parkın ümumi sahəsi 11 035 ha-dır. Milli Parkın yaradılmasında əsas məqsəd Böyük Qafqazın şimal-şərq yamaclarının təbii kompleks, fauna və florasını qorumaqdır. Milli Parkın əsas hissəsi (90.45 %) meşələrlə əhatə olunmuşdur [10].

XX əsrin sonu XXI əsrlər antropogen təsirinin gücləndiyi dövrdə ekoloji-faunistik tədqiqatlar yenidən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda antropogen amilin təsiri nəticəsində ekosistemin bütün komponentləri mənfi təsirə məruz qalır. Ekosistemin komponentləri ayrılıqda öyrənilməli və sonda onların mövcud vəziyyəti müəyyən olunmalıdır. Hal-hazırda da ildən ilə artan antropogen amilin təsiri nəticəsində ekosistemin bütün komponentləri mənfi təsirlərə məruz qalır və bunun nəticəsində çox az ərazilər insanın güclü təsirindən qoruna bilmişdir [11].

İnsanın bütöv landşaftları köklü şəkildə dəyişdiyi indiki zamanda, ekosistemlərdə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənliklərini, onların sürət və istiqamətini müəyyənləşdirib və proqnozlaşdırılması, potensialından istifadə edilməsi tələbatı yaranıb [12]. Bunu nəzərə alıb həm antropogen, həm də dağıdıcı təsirlərə davamsız landşaftlarının biosenozlarının ekoloji vəziyyətini qiymətləndirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu da ilk növbədə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamaclarının landşaftlarında canlıların genofondunu və ekoloji balansını qoruyub saxlayan biosfer rezervatların (Altiyağac Milli Parkı timsalında), həm də intensiv sürətdə təsir edən antropogen ekosistemlərinin bir-birinə olan fəal təsirləri ilə bağlıdır. Müəyyən zaman daxilində biosferdə baş verən dəyişikliklər mütləq özünü təbii rezervatlarda (qorunan ərazilərdə) büruzə verir [13].

Bunun üçün ekoloji qiymətləndirmə əsasən ərazidə ekoloji indikatorlardan istifadə etməklə aparılır. Bu zaman ətraf mühitdə baş verən müxtəlif təsirlərə və dəyişikliklərə daha tez və dəqiq reaksiya verən, həssas olan – torpaq, bitki və heyvanlar kimi indikatorlar istifadə olunur. Məhz bu üç komponentin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində ekosistemin həyatı və davamlığı uzunmüddətli olur. Lakin ekosistemin tərkibində yüzlərlə bitki və heyvan növlərindən təşkil olunsada, ekosistemin davamlığı və sabitliyində daha fəal olan dominant növlər mühüm rol oynayır [14; 15; 16].

Hal-hazırda Altiyağac Milli Parkının landşaftı, biosenozlarının fəaliyyətini, inkişafını, davamlığını təmin edən komponentlərin öyrənilməsinə və onların müasir ekoloji vəziyyətini qiymətləndirilməsinə və

proqnozlaşdırılmasına imkan verən yeni materialların toplanmasına və ümumiləşdirilməsinə böyük ehtiyac var.

Altiəğac Milli Parkı 507-2205 m dəniz səviyyəsində müxtəlif hündürlükdə yerləşən biosenozlara malikdir. Bildiyimiz kimi, biosenozlar müxtəlif komponentlərdən təşkil olunub. Bu əsas komponentlərdən biri də, ornitofaunadır. Ornitofauna dəyişilən ətraf mühitə bəzi quruluş xüsusiyyətlərinə görə daha tez reaksiya verirlər.

Altiəğac Milli Parkının ərazisi həmçinin qızılquşkimilər quşların köç yolu (miqrasiya) üzərində yerləşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda tədqiqat apardığımız və ona yaxın ərazilər üçün ornitofauna üçün növ tərkibinin tam siyahısı mövcud deyil, lakin K.M.Qəmbərov tərəfindən Azərbaycanın cənub-şərq yamaqları üçün 184 yuvalayan növün olmasını qeyd edir [17].

2013-2014-cü illərin noyabr-fevral aylarında apardığımız tədqiqatlar nəticəsində quşlar sinfinin 13 dəstəyə aid 159 növünün fərdləri qeydə alınmışdır. Qeyd olunmuş dəstələrin qışlamada yalnız 3 dəstənin Sərcəkimilər – *Passeriformes* (15 növ), Qızılquşkimilər – *Falconiformes* (3 növ), Ağacdələnkimilər – *Piciformes* (2 növ) və Toyuqkimilər – *Galliformes* (1 növ) növləri müşahidə olunmuşdur.

Bizim tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar nəticəsində Altiəğac Milli Parkında qışlamada rast gəlinən növlər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 1.

Altiəğac Milli Parkında qışlamada rast gəlinən növlər

№	Növ		2013	%	2014	%
			Fərdlərin sayı və nisbəti			
Qızılquşkimilər – Falconiformes						
1	<i>Gyps fulvus</i> *	Ağbaş Asiya kərkəsi	1	0.2	-	-
2	<i>Accipiter gentilis</i> *	Tetraçalan	1	0.2	-	-
3	<i>Gypaetus barbatus</i> *	Toğlugötürən	1	0.2	-	-
Toyuqkimilər – Galliformes						
4	<i>Perdix perdix</i>	Boz kəklik	-	-	2	
Ağacdələnkimilər – Piciformes						
5	<i>Dendrocopos major</i>	İri ağacdələn	5	1.01	-	-

6	<i>Picus viridis</i>	Yaşıl ağacdələn	2	0.4	-	-
Sərcəkimilər – Passeriformes						
7	<i>Turdus merula</i>	Qara qaratoyuq	3	0.6	1	1.4
8	<i>Turdus pilaris</i>	Xallı qaratoyuq	2	0.4	2	2.9
9	<i>Erithacus rubecula</i>	Şəfəq bülbülü	2	0.4	-	-
10	<i>Parus major</i>	İri (böyük) arıquşu	21	4.3	-	-
11	<i>Parus lugubris</i>	Aralıq dənizi arıquşu	1	0.2	-	-
12	<i>Sitta europaea</i>	Adi sitta	-	-	42	61.8
13	<i>Emberiza citrinella</i>	Adi vələmirquşu	19	3.9		
14	<i>Emberiza calandra</i>	Tarla vələmirquşu	78	15.9	15	22.0
15	<i>Fringilla coelebs</i>	Məşə sərcəsi	-	-	7	10.2
16	<i>Carduelis carduelis</i>	Payız bülbülü	120	24.4	-	-
17	<i>Passer domesticus</i>	Dam sərcəsi	80	16.3	-	-
18	<i>Sturnus vulgaris</i>	Adi sığırçın	41	8.3	-	-
19	<i>Garrulus glandarius</i>	Zığ-zığ	14	2.8	-	-
20	<i>Corvus (corone) cornix</i>	Boz qarğa	2	0.4	-	-
21	<i>Corvus monedula</i>	Dolaşa	100	20.4	-	-
CƏMİ:			493	100	69	100
0.1-0.9 % - adi növ; 1-9 % - subdominant növ; 10%->10% - dominant növ. *- Azərbaycan Qırmızı Kitabı (2013)						

2013-cü ilin qışlamasında görüldüyü kimi, ən çox saylı *Carduelis carduelis*, *Emberiza calandra* və *Passer domesticus* olmuşdur. Lakin 2014-ci il ilə müqayisə etdikdə *Carduelis carduelis* və *Passer domesticus* ümumiyyətlə müşahidə olunmamışdır, *Emberiza calandra*-nın 15 fərdi isə Milli Parkın ərazisində yox vertikal miqrasiya edib daha aşağı hündürlükdə Giləzi qəsəbəsi ətrafında müşahidə olunmuşdur. 2014-cü ilin qış mövsümündə rast gəldiyimiz

digər növlərdən olan *Turdus pilaris-dir*. Yuvalamada bu növ Azərbaycanda rast gəlmir [18]. Yuvalama dövründə isə yüksək dağ meşə zonasında (1600 – 2000 m dəniz səviyyəsindən) rast gəlinir. 2013-cü ildə rast gəlinən digər növlərdə tədqiqat apardığımız zaman müşahidə olunmasa da 507 m dəniz səviyyəsindən aşağı zonalara vertikal miqrasiya etməkləri şübhə doğrultmur.

2013-cü illə müqayisədə 2014-ci ilin qışında sayğı zamanı cəmi 5 növün 69 fərdinə rast gəldik, bu da onunla bağlı idi ki, ötən ilə nisbətən hava kəskin soyuq və şaxtalı keçmişdik.

Temperatur həmin müddətdə -2--5°C, qar örtüyünün qalınlığı isə 15 sm qədər idi. Belə kəskin hava şəraitində quşlar özlərinə qida tapmadığı üçün öz yaşayış yerlərini müvəqqəti olaraq tərk etmiş və dəniz səviyyəsindən daha aşağı qida olduğu ərazilərdə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, meşə sərçəsi yuvalama dövründə Azərbaycan meşələrində rast gəlinəndi halda, qışlama vaxtı Bakı şəhərində bağlarda, parklarda və insana yaxın ərazilərdə rast gəlinir.

Amma qeyd etdiyimiz növ Rusiyada oturaq növ olaraq qalır. Çünki həmin ölkənin hər yerində qış kəskin və qar örtüyü ilə örtülmüşdür. Bu da ona gətirir ki, meşə sərçəsi hansı məsafəyə miqrasiya etsə də, hər yerdə eyni şəraitlə rastlaşır və buna görə də öz yaşayış yerlərini tərk etmirlər.

Qızılquşkimilər (*Falconiformes*) dəstəsinə qışlama zamanı yalnız 3 növə rast gəldik. *Gypaetus barbatus* 1 fərdi uçan zaman, *Gyps fulvus* Milli Parkın girişində açıqlıq və qayalığı sahədə müşahidə olundu. Tədqiqat aparan zaman maraqlı məqamlardan o oldu ki, sırf meşə ilə bağlı olan növü - *Accipiter gentilis-i* biz Baxşılı kəndinin açıqlıq sahəsində işıq dirəyinin üzərində oturub ətrafı seyr edib öz şikarının axtarışında olan zaman müşahidə etdik. Azərbaycan Qırmızı Kitabına [19] düşmüş və az saylı növlərdəndir (şəkil 1).

Şəkil 1. *Accipiter gentilis* işıq dirəyinin üzərində

Qışlamada rast gəlinən digər dəstənin Ağacdələnkimilər (*Piciformes*) nümayəndəsi *Dendrocopos major* - 5 və *Picus viridis* - 2 fərdi ilə təmsil olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq Altıağac Milli Parkı ərazisində qışlama zamanı 21 növə aid 562 fərdi qeydə alındı. Rast gəlinən quşlardan 16 növü oturaq, 5 növü isə qışlayandır. Qeydə alınmış növlərdən üçü (*Qızılquşkimilər*) Azərbaycan Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2013-cü il üçün faiz nisbətlərini nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Altıağac Milli Parkının qışlama ornitokompleksində 4 dominant, 6 subdominant və 8 adi növ ayırmaq olar. 2014-ci ildə isə digər növlərin dominant (3 növ) və subdominantlıqları (2 növ) nəzərə çarpır.

Cədvəl 1-də Altıağac Milli Parkının qış ornitokompleksini təşkil edən oturaq və qışlayan növlər göstərilmişdir. Mövsümlə əlaqədar bu quşlar müxtəlif istiqamətlərdə (vertikal miqrasiya) yerdəyişmə etsələr də, Milli Parkın ərazisində və yaxın ərazilərdə rast gəlinirlər.

İl boyu müxtəlif yerdəyişmələr və köçlər etməsinə baxmayaraq bütün qeyd edilən quşların bio-eko-etoloji xüsusiyyətləri [20] aşağıda verilmişdir:

- 1. Ağ baş Asiya kərkəsi (*Gyps fulvus*)** – mağaralarda və qayalarda olan dəliklərdə qışlayır, arealı və ümumi sayı getdikcə azalmaqdadır, Azərbaycanın Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Oturaq növdür. Yüksəkliklər olan açıq sahələrdə yayılmışdır. Əsasən məməli heyvanların cəsədləri ilə qidalanır. Monoqamdır və cütlər ömrünün sonuna qədər qalır. Əsasən bir yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 57 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlama dövründə bu növün bir fərdi Milli Parkın girişində açıqlıq sahədə müşahidə olunmuşdur. Xızı rayonun mərkəzindən Kars kəndi istiqamətində Milli Parkın sərhədlərinə yaxın 40 fərdin yemlənmə vaxtı toplantısı qeydə alınmışdır. Yaxın ərazidə yuvalama düşərgəsinin olması böyük ehtimaldır.
- 2. Tetraçalan (*Accipiter gentilis*)** – təbii meşələrdə ağaclarda yuvalayır, oturaq həyat tərzini aparır; quş, xırda məməli, onurğasızlar və sürünənlərlə qidalanır. 2-4 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 28-38 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən 1 fərdi Baxşılı kəndi ətrafında açıqlıq sahədə şikarını pusan zaman müşahidə olundu. Azərbaycan Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir.
- 3. Toğlugötürən (*Gypaetus barbatus*)** – qayalarda yuvalayır; heyvanların cəsədləri ilə qidalanır, əsasən də sümüklərdə olan sümük iliyi ilə; 1-2 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 58 günə qədər davam edir. Müşahidələrimiz zamanı bu növü bir fərdini tədqiqat apardığımız ərazidə yalnız Yarımca kəndi ətrafında havada süzərkən qışlamada müşahidə etdik.

Azərbaycanın Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir.

4. **Yaşıl ağacdələn (*Picus viridis*)** - oturaq növdür; dendrofil növə aiddir; meşənin açıq sahələrində yaşayır; qarışqa, yerüstü qurdlar, ilbizlər və xırda sürünənlərlə qidalanır; ildə bir dəfə bala çıxarır və 5-8 yumurta qoyur. Bizim tərəfimizdən qış mövsümündə 2 fərdi rast gəlinmişdir.
5. **Böyük əlvan ağacdələn (*Dendrocopos major*)** – oturaq növdür; koğuşlarda yuvalayır; dendrofil növə aiddir; ağacların qabıq altında olan həşərat və sürfələri ilə qidalanır, lakin payız-qış aylarında bitki mənşəli qidalarla qidalanır. 5-7 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 14 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada 5 fərdini Milli Parkın inzibati binasından – Baxışlı – Altıağac kəndləri istiqamətində palıd, palıd-vələs meşələrində qeydə alınmışdır.
6. **Boz kəklik (*Perdix perdix*)** - oturaq növdür, açıq ərazilərdə rast gəlinir; bitki toxumları, bəzən həşəratlarla qidalanır; yuvalarını torpaqda gizlin yerdə qurur. Bizim tərəfimizdən şifahi məlumatlara əsasən 2 fərdi kənd sakini (Bəhram Məmmədov) məlumatına qeyd edilmişdir.
7. **Qara qaratoyuq (*Turdus merula*)** – ağaclarda və kollarda yuvalayır, onu gil ilə malalayır, dağətəyi qurşaqlarda yuvalama dövründə dominantlardan biridir, lakin dağlarda qalxır. Bu növ evrifaqlar müxtəlif həşəratlarla, torpaq qurdları ilə, toxum və meyvələrlə qidalanır. 4-7 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 20 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada 3 fərdini Milli Parkın inzibati binasından – Baxışlı – Altıağac və eləcə də Qızılqazma kəndləri istiqamətində palıd, palıd-vələs meşələrində qeydə alınmışdır.
8. **Xallı qaratoyuq (*Turdus pilaris*)** – qışlayan növdür, vertikal miqrasiya edərək dağətəyi zonalarda qışlayır. Bitki və heyvan mənşəli qidalarla qidalanır. Bizim tərəfimizdən qışlamada 2 fərdini uçuş zamanı Yarımca kəndi (1200 m dəniz səviyyəsindən hündürlükdə) ətrafında qeydə alınmışdır.
9. **Şəfəq bülbülü (*Erithacus rubecula*)** - oturaq növdür, bütün meşə qurşaqlarında yayılmışdır, qışlamaq üçün dağətəyi və düzən qurşaqlara enir. 5-8 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 14 günə qədər davam edir. Həşərat, torpaq qurdları və ilbizlərlə qidalanır. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxışlı kəndi yaxınlığında 2 fərdi qeydə alınmışdır.
10. **Aralıq dənizi arıquşu (*Parus lugubris*)** - qışlamaya dağətəyi və düzən qurşaqlara enir. Onurğasız, toxum və meyvələrlə qidalanır. Koğuşlarda yuvalayır. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxışlı kəndi yaxınlığında 1 fərdi qeydə alınmışdır.
11. **Böyük arıquşu (*Parus major*)** – oturaq növdür, yuvaladığı ərazilərdə qışlayır. Yayda xırda həşərat və onurğasızlarla, qışda isə müxtəlif bitki və heyvan mənşəli qidalarla qidalanır. Monoqamdır. Koğuşlarda yuvalayır və

12 yumurta qoyur. Bizim tərəfimizdən qışlamada 21 fərdini Milli Parkın inzibati binasından – Baxışlı – Altıağac kəndləri istiqamətində palıd, palıd-vələs meşələrində qeydə alınmışdır.

12. Adi sitta (*Sitta europaea*) – oturaq növdür, yuvaladığı ərazilərdə adətən həm də qışlayır. Yayda xırda həşərat və onurğasızlarla, qışda isə toxum və meyvələrlə qidalanır. Koğuşlarda yuvalayır və 4-12 yumurta qoyur. Bizim tərəfimizdən qışlamada 42 fərdi Qızılqazma – Yarımca kəndləri ətrafında ki, sıx fıstıq meşələrində qidalanan zaman qeydə alınmışdır. 2014-ci ilinin qışlamasının sayğı nəticələrinə görə bu növü də dominant növlərə aid etmək olar.

13. Adi vələmirquşu (*Emberiza citrinella*) – qışlayan növdür. Əsas biotopu açıq və kolluqlar olan ərazilərdir. Bitki mənşəli qidalarla qidalanır, lakin çoxalma dövründə heyvan mənşəli qidalara (müxtəlif onurğasızlar) tələbatı yüksəlir. Yuvalarını torpaq üzərində və ya kollar arasında qurur. 2-6 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 14 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxışlı-Altıağac kəndləri arası yolüstü 19 fərdi qeydə alınmışdır.

14. Tarla vələmirquşu (*Emberiza calandra*) – oturaq növdür, qışlamaya dağətəyi və düzən ərazilərə enir. Açıq landşaftda yuvalayır. Yaşlı fərdləri bitki mənşəli, cücə balaları həşərat və sürfələri ilə qidalanırlar. Yuvalarını torpaq üzərində qurur. 5-6 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 13 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxışlı-Altıağac kəndləri arası yolda qidalanma zamanı 93 fərdi qeydə alınmışdır. Dominant növdür.

15. Meşə sərcəsi (*Fringilla coelebs*) – yuvalama dövrü üçün meşə növlərinin dominantlarından biridir, qışlamada dağətəyi və düzən ərazilərə enir. Geniş yayılmış növlərdəndir. Müxtəlif biotoplarda yayılıb: enliyarpaq və iynəyarpaqlı meşələrdə, parklarda və s. Yetkin fərd toxum və bitkinin yaşıl hissələri ilə, yay mövsümündə isə müxtəlif ziyanverici həşərat və onların sürfələri ilə qidalanır. Yuvalarını müxtəlif hündürlükdə olan ağaclar qururlar. 4-7 yumurta qoyur. Bizim tərəfimizdən qışlamada Yarımca kəndi ətrafı 7 fərdi qeydə alınmışdır.

16. Payız bülbülü (*Carduelis carduelis*) – oturaq növdür, qışlamada dəstə şəkilində dağətəyi zonalara və düzən ərazilərə enirlər. Əsas ağac və kol biotopunda yayılıb. Həşərat və toxumlarla qidalanır. Yuvalarını hündür ağaclarla qurur. 4-5 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 14 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxışlı kəndi ətrafı işıq xətləri üzərində oturan zaman 120 fərdi qeydə alınmışdır. Dominant növdür.

17. Dam sərcəsi (*Passer domesticus*) – oturaq növdür; adətən miqrasiya etmir. Geniş yayılmış və sinantrop növdür. Bitki mənşəli qidalarla yalnız yaz fəslində qismən həşəratlarla qidalanır. Yuvalarını koğuşlarda, insanın tikililərində qurur. Monoqamdılar, lakin böyük koloniyalar əmələ gətirirlər.

4-10 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 13 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən Baxşılı kəndində 80 fərdi qeydə alınmışdır. Dominant növdür.

18. Adi sığırçın (*Sturnus vulgaris*) – oturaq növdür; sərt qışlarda dağətəyi və düzən ərazilərə enir. Sinantrop növdür. Tədqiqat apardığımız ərazidə yalnız kəndlər ətrafi çəmənliklərdə müşahidə olundu. Meşəliklərə və yüksək dağlarda rast gəlinmir. Evrifaqlar – həm bitki (toxum, meyvə və taxıl bitkiləri), həm də heyvan (həşərat sürfələri və soxulcan) mənşəli qidalarla qidalanır. Koğuşda və ya insan tikililərində yuvalarını qurur. 4-6 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 13 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən Baxşılı kəndində qışlamada 41 fərdi qeydə alınmışdır.

19. Zığ-zığ (*Garrulus glandarius*) – oturaq növdür. Meşə biotopunda rast gəlinir. Evrifaqlar – həm bitki (əsas pələndin qozaları), həm də heyvan (qurbağa, kərtənkələ və s) mənşəli qidalarla qidalanır. Yuvalarını ağacda qurur. 5-7 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 15-17 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxşılı-Altıağac kəndləri ətrafi meşədə 14 fərdi qeydə alınmışdır.

20. Boz qarğa (*Corvus corone cornix*) – oturaq növdür. Tədqiqat apardığımız ərazidə yalnız kəndlər ətrafi çəmənliklərdə müşahidə olundu. Evrifaqlar – həm heyvan (həşərat, quşların balaları və yumurtaları, gəmiricilər, kərtənkələlər və s.), həm də bitki (toxum və yetkin bitki) mənşəli qidalarla qidalanır. Yuvalarını işıq dirəklərində, ağaclarda qurur. 4-6 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 18-19 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada Baxşılı kəndində 2 fərdi qeydə alınmışdır.

21. Dolaşa (*Corvus monedula*) – qışlayan növdür. Biotopu – insan tikililəri, parklar və meşələr. Yuvalarını köhnə ağacların koğuşlarında qurur. Qışlama zamanı yaşayış məntəqələrinə yaxın ərazilərdə müşahidə olunur. Yuvalama dövründə kiçik yuvalama düşərgələri əmələ gətirirlər. 3-7 yumurta qoyur və inkubasiya dövrü 19 günə qədər davam edir. Bizim tərəfimizdən qışlamada Milli Parkın inzibati binasından Baxşılı kəndi istiqamətində 100 fərdi qeydə alınmışdır. Dominant növdür.

Əgər qış mövsümündə quşların Altıağac Milli Parkı ərazisində ki, biotoplara diferensiasiyası və trofik əlaqələri bu ərazinin quşlar üçün mühüm bir biosfer rezervatı olmasını sübut edirsə, digər tərəfdən onun ekoloji qiymətləndirilməsində bu mövsüm üçün ekoloji indikator kimi istifadə olunmasında təmin edir.

NƏTİCƏLƏR

Beləliklə, Milli Parkın ərazisində apardığımız tədqiqatların nəticəsi olaraq rast gəlinən quşları əsasən 2 qrupa bölmək olar:

1. Hava şəraitinin dəyişməsi və şaxtılı keçməsi ilə əlaqədar nəticədə yem bazasının azalması və qidalanma şəraitinin çətinləşməsi ilə vertikal

miqrasiya edənlər: bu qrupa müşahidə etdiyimiz 19 növdən 2 növü bu qrupa aid etmək olar: *Turdus pilaris*, *Gypaetus barbatus*;

2. Həmin iqlim qurşağına və yaşayış mühitinə aid oturaq növlər – qeydə alınan 19 növdən 15 növ bu qrupa aiddir.

3. Şimal ölkələrdən qışlamağa gələn növlər: *Emberiza citrinella*.

4. Gəlmə mənbəyi hələ məlum olmayan qışlayan növlər, hansı ki, həm ölkə daxilindən, həm də şimaldan gələ bilər: *Corvus monedula*. Bu növ Azərbaycanda yuvalamada əsasən aran və dağətəyi rayonlarında rast gəlindiyindən biz güman edə bilərik ki, qışlamada Altıağac Milli Parkında rast gəlinən fərdlər Şimal ölkələrindən gəlib.

Müşahidə apardığımız zaman rast gəlinən 21 növdən 15 növü Sərçəkimilər dəstəsinə aiddir bu da onla bağlıdır ki, tədqiqat ərazimizin əsas hissəsi meşə zonasıdır və burada sərçəkimi növlərin payı yüksək olur.

Qeyd edilən 21 növdən yalnız Milli Park ərazisinə qışlamaq üçün 5 növü gəlir. Digər müşahidə olunan növlər müəyyən qədər yerdəyişmələr edirlər. Milli Park ərazisində qış ornitofaunasını yuvalama dövrü ilə müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, qış mövsümündə quşların sıxlığı azalır.

Eləcə də cədvəl 1-dən gördüyümüz kimi, 5 növ – sinantrop növlərə aiddir (*Turdus merula*, *Carduelis carduelis*, *Passer domesticus*, *Sturnus vulgaris*, *Corvus (corone) cornix*) və bu onla bağlıdır ki, Altıağac Milli Parkı ətrafında bir neçə kənd var.

5. Azərbaycan Qırmızı kitabına 3 növ aiddir. Bunlar aşağıdakılardır. *Gyps fulvus*, *Accipiter gentilis* və *Gypaetus barbatus*.

6. Qışlama vaxtı növlərin yaşayış mühitinə tələbləri dəyişir. Belə ki, açıq landşaftda yaşayan növlər meşə şəraitində rast gəlinir, eləcə də qayalarda yuvalayan növlər meşə qurşağında enir.

ƏDƏBİYYAT

1. Богданов М. Птицы Кавказа. Труды Общества естествоиспытателей Казанского Университета. Казань, т.VIII, вып.4, 1879
2. Радде Г. Орнитологическая фауна Кавказа. Тифлис, 1884
3. Сатунин К.А. Материалы к познанию птиц Кавказского края. Тифлис, 1907
4. Серебровский П.В. Результаты орнитологический наблюдений Закавказском округе Закавказья в 1916 г. Новые мемуары Московского Общества естествоиспытателей природы. т. XVIII, вып. 2, 1925
5. Ханмамедов А.И., Мустафаев Г.Т. Сухопутная орнитофауна северо-восточной части Азербайджана // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия биологический наук, №2, 1965
6. Sultanov E.H. Qafqazda quşların nəğməsinin zoocoğrafi dəyişilməsi və tipoloji strukturu. Moskva, 1985

7. *Новиков Г.А.* Полевые исследования по экологии наземных позвоночных. М., Наука, 1953, с. 139-252
8. *Hermann Heinzel, Richard Fitter, John Parslow.* *Birds of Britain and Europe with North Africa and the Middle East.* Harper Collins Publishers, London, 1995, 385 p.
9. Azərbaycan faunası. VI c. Bakı: Elm. 1977
10. www.eco.gov.az
11. *Tucker G.M. and Evans M.I., eds.* Habitats for birds in Europe: a conservation strategy for the wider environment. Cambridge, UK: BirdLife International (Conservation Series No 6), 1997
12. *Мамедов Г.Ш.* Основные принципы определения и оценки плодородия почв в Азербайджане // Изв. АН Азерб. ССР, сер.биол. наук, Баку, 1980 № 3, с.49-52
13. *Насимович А.С., Исаков Ю.Н.* Концепция биосферных заповедников. / Сб. Докл.: Оргкомитет СССР, Минск, 1983, с. 11-14
14. *Ганя И.М.* Фауна биоценологических оазисов и ее практическое значение. Кишинев, 1990, 146 с.
15. *Котов С.Ф.* Количественная оценка эдификаторной роли видов. Автореф. дисс. ... канд. биол. наук, Москва, 1983, 23 с.
16. *Султанов Э.Г., Мухтаров Х.Ш.* Изменение численности фоновых видов птиц лесных заповедников Закавказья в условиях антропогенного воздействия / Тез. док. конф. «Орнитологические ресурсы Сев. Кавказа», Ставрополь., 1989, с. 86-90
17. *Гамбаров К.М.* Материалы по орнитофауне Восточной части южного склона Главного Кавказского хребта и прилегающей низменности // Тр.Ин-та зоол.Азерб.ССР. Баку, 1954, Т. 17, с. 57-112
18. *Agabalayev F.Ə.* Altıağac Milli Parkında qışlamada rast gəlinən quş növləri / Gənc alimlərin III beynəlxalq elmi konfransı. Qafqaz Universiteti. Bakı, 2015
19. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan fauna növləri. II nəşr, Bakı, 2013, 517 s.
20. *Дементьев Г.П., Гладков Н.А.* Птицы Советского Союза. Москва: Советская наука, Т.1-6., 1951-1954

Redaksiyaya daxil olub 01.03.2020